

Balkanski grad u osmanskom periodu (XV i XVI stoljeće)

Behija Zlatar
Sarajevo

Izučavanje nastanka i razvitka gradova na Balkanu predstavlja jedno od vrlo važnih pitanja historije tog područja. Grad je od svog postanka bio žarište kulturnih zbivanja koje je privlačilo ljude koji su se tu okupljali, razmjenjivali misli, znanje i iskustva i širili ih dalje.¹

Kada su Osmanlije osvojili Balkan, nastale su velike promjene u razvoju gradova na tom području. Oni su zatekli gradove s relativno malim brojem stanovništva, koje je uglavnom bilo domaće i bavilo se zanatstvom, trgovinom, poljoprivredom i rudarstvom. Svojim viševjekovnim prisustvom na Balkanu Osmanlije su ostavile dubok trag u brojnim segmentima, počevši od arhitekture, čiji su zanimljivi primjerci i pored stoljetnog uništavanja opstali do danas, zatim umjetnosti, književnosti, muzike pa do kulture ishrane i opće kulture življenja. Posebno značajnu ulogu Osmanlije su odigrali u izgradnji novih, kao i u promjenama postojećih kasnoantičkih i srednjovjekovnih gradova i njihovom prilagođavanju islamskoj civilizaciji koju su sa sobom donijeli. Osobnost tih gradova bilo je brojno stanovništvo, pretežno muslimansko, monumentalne islamske građevine, velika čaršija gdje su postojali raznovrsni zanati.² Te gradove neki historičari nazivaju islamsko-orijentalni grad, neki opet islamsko-osmanski ili samo osmanski. Urbani razvoj tih gradova započinjao je izgradnjom islamskih vjerskih, kulturnih, obrazovnih i upravnih, kao i privrednih institucija iz čijih sredstava su se održavali navedeni objekti.

Obrazovanjem Osmanskog carstva, jugoistočna Evropa je postala jedinstveno područje,

bar kada je gradski život u pitanju, sa zemljama Bliskog istoka.³ Tokom XVI stoljeća Osmansko carstvo je bilo u usponu i tada su nastali brojni gradovi. Osmanski katastarski popisi pokazuju da je u drugoj polovini XV i u XVI stoljeću na Balkanu bilo preko 200 gradova,⁴ dok je početkom XVII stoljeća u cijelom Osmanskom carstvu bilo 553.000 gradova, kasaba i sela.⁵

Kako su gradovi u osmanskoj državi predstavljali oslonac države, gdje su bili skoncentrisani organi državne vlasti i sav kulturno-prosvjetni život, to se i država angažovala oko osnivanja i razvitka gradskih naselja. Da je Porta planski osnivala gradove i od njih stvarala ekonomska, politička i kulturna uporišta svoje vlasti, dokazuje više primjera koji govore kako se izričitim naređenjem Porte zahtijeva da se zamjenom zemljišta muslimanima dâ prostor za gradnju kuća. Takav je bio slučaj i prilikom osnivanja Sarajeva, Foče, Pljevalja, gdje je posrijedi bila zamjena zemljišta *da bi se izgradio grad*.⁶

Na primjeru Sarajeva uočljiva je koncepcija planski osnovanog grada-rezidencije koji je svojim zadužbinama na obalama Miljacke počeo graditi Gazi Isa-beg. On je još prije pada Bosanskog kraljevstva sagradio dvor-saray po kome je grad dobio ime SARAJEVO, zatim 1457. godine džamiju koju je poklonio sultanu Mehmedu Fatihu po čemu je dobila ime Careva. Oba ova objekta, i džamija i saray, sagrađeni su prije 1462. godine kada je napisana vakufnama Gazi Isa-bega o osnivanju njegovih zadužbina, koja je

¹ Mumford 1988.

² Zlatar 1988, 63-73.

³ Samardžić 1984, 3.

⁴ Todorov 1972, 211.

⁵ Öztüna 1986, 240.

⁶ Filipović 1952, 134.

prvi pisani dokument koji govori o graditeljskoj djelatnosti na ovim prostorima i najznačajniji je dokument za izučavanje nastanka Sarajeva.⁷ On je zemljište u selu Brodcau na Bendbaši izuzeo od ranijih vlasnika, a u zamjenu im je dao zemljište u selu Vrančić (Hrasnica) i na tom prostoru sela Brodca izgradio je mevlevijsku tekiju i do nje musafirhanu, nešto niže na Baščaršiji han (Kolobara), most preko Miljacke, hamam uz Carevu džamiju, nekoliko dućana i mlinove na Miljacki. Pored tekije, okolo koje nastaje jedna od prvih sarajevskih mahala, podizanjem hana, odnosno karavansaraja s mnogim dućanima, Isa-beg je uspostavio osnove privrednog centra, a mostom omogućio povezivanje najstarije mahale koja se formirala okolo Careve džamije (Hatibova mahala ili Stara-Atik mahala) s novim privrednim centrom na drugoj obali.⁸ U blizini novoformiranog naselja u doba bosanske samostalnosti postojao je mali trg Tornik koji se nalazio oko glavnog druma kraj potoka Koševo, a to je na mjestu gdje je danas Ali-pašina džamija i Higijenski zavod. U vakufnami Gazi Isa-bega Tornik se spominje pod imenom Stara Varoš, a u najstarijem popisu Bosanskog sandžaka iz 1468. godine kao Staro Torkovište.⁹ Iako mali trg Tornik iz vremena bosanske države nije imao udjela u postanku i razvoju Sarajeva, može se govoriti o kontinuitetu mjesta, jer se Sarajevo razvilo u neposrednoj blizini Tornika koji se kasnije uklopio u novo naselje. *Kontinuitet sa srednjim vijekom najduže se održao u imenu Vrhbosna, kako se Sarajevo uporno naziva u dubrovačkim izvorima sve do sredine XVI vijeka.*¹⁰

Ako je Gazi Isa-beg podizanjem svojih zadužbina postavio osnove naselja i označio osnovne pravce razvoja budućeg grada, onda je Gazi Husrev-beg doprinio da se ovaj grad svrsta među najveće i najljepše na Balkanu, da od kasabe postane šehar. Period izgradnje njegovih zadužbina je najznačajniji period urbanog razvoja Sarajeva u osmansko doba. Pored džamije koju projektuje carski arhitekt Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-beg je podigao i medresu i uz nju biblioteku, hanihah, hamam, bezistan, preko 200 dućana u sarajevskoj čaršiji, kao i brojne druge objekte. U vrijeme dok je on bio sandžakbeg Bosne, u Sarajevu

je sagrađena i pravoslavna crkva na Varoši, u Latinku je obnovljena katolička, a nastaju i brojni značajni objekti od kojih neki predstavljaju visoke domete klasičnog stila osmanske arhitekture. U drugoj polovini XVI stoljeća, kada se u Sarajevo doseljavaju Jevreji, sagrađena je i sinagoga.

Jedan od pokazatelja urbanog razvoja gradova u osmanskom periodu je broj mahala u gradu. Najznačajniji izvori za izučavanje historije gradova na Balkanu, pored vakufnama i sidžila, jesu i osmanski katastarski popisi-defteri. Na osnovu deftera Bosanskog sandžaka može se vidjeti da je Sarajevo krajem XV stoljeća imalo samo tri muslimanske mahale, Džemat kršćana i Džemat Dubrovčana, a početkom XVII stoljeća 91 muslimansku mahalu, dvije kršćanske i Džemat Jevreja, što pokazuje kakav je intenzivan razvoj grada bio u XVI stoljeću.¹¹

Kada se govori o gradovima na Balkanu u osmanskom periodu, onda je neophodno govoriti o ulozi vakufa u nastanku i razvitku gradskih naselja, posebno u ranijem periodu. Podizanjem vakufskih objekata razne namjene započinjalo je urbano formiranje gradskih naselja, a u daljem razvoju vakufski objekti činili su osnovu tog razvitka.¹² Vakufe su osnivali visoki funkcioneri osmanske države, namjesnici provincija, vojni komandanti, kao i bogatiji trgovci i zanatlije.

Mehmed Osvajač je 1459. godine pozvao vodeće ljude u Carstvu da osnivaju vakufe u dijelovima Carigrada gdje oni žive i tako su nastala brojna zdanja u centru grada i oko Zlatnog Roga. Prema pisanju historičara Nešrija, sultan Mehmed je stvorio Carigrad. Njegovi nasljednici, između ostalih Bajezid II i Sulejman, kao i brojni državnici, ulema, sultanije, trgovci i drugi osnivali su vakufe tako da je Carigrad izrastao u veliku metropolu i bio najveći grad u Evropi u prvoj polovini XVI stoljeća.¹³ Osmanska država je planski osnivala gradove u skladu s vojno-administrativnim, privrednim, komunikacijskim, kao i strategijskim potrebama. Prve džamije uglavnom su podizane po direktnom naređenju vladajućeg sultana ili u njegovo ime. Tako je bilo i u Sarajevu. Gazi Isa-beg je podigao džamiju, koja je prvobitno bila mesdžid i „(...) poklonio

⁷ Šabanović 1952, 5-38.

⁸ Zlatar 1996; Šabanović 1960, 85.

⁹ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, 72.

¹⁰ Kovačević-Kojić 1970, 361.

¹¹ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Defter (TD) No24; Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine; Zlatar 1996, 37 i 79.

¹² Handžić 1977, 133.

¹³ Inaldžik 1984, 203-204.

je umrlom Mehmedu-hanu (...) Taj mesdžid je postao džamija, a kao plate njenim službenicima određeni su timari.¹⁴ Džamija se ne spominje u Isa-begovoj vakufnami, a službenici džamije su sredstva za plaće dobivali iz državnih sredstava.

Osim džamija koje su najbrojnije, podizani su i drugi objekti vjerskog, privrednog, humanitarnog značaja, a uz njih su građeni objekti čija sredstva su služila za održavanje vakufskih zdanja. Svi važniji gradovi na Balkanu, kakvi su bili Plovidiv, Sofija, Beograd, Sarajevo, Solun, Bitolje, Skoplje, Tatar Pazardžik i drugi, imali su karakteristična monumentalna zdanja čija je namjena bila vjerska ili su korišteni za opšte dobro stanovništva. Ta monumentalna zdanja građena su od tvrdog materijala, dok su kuće za stanovanje, dućani pa čak i saraji visokih dostojanstvenika podizani od lakog materijala, u znaku prolaznosti svega ovozemaljskog.¹⁵ Kao ustanove u koje su se slijevali prihodi i novčana sredstva, vakufi su odigrali značajnu ulogu i u razvitku gradske privrede.

Država je raznim povlasticama stimulisala naseljavanje stanovništva u gradove. Važnu ulogu u tom pogledu odigrao je muafiyet na osnovu kojeg su stanovnici gradova (zanatlije i trgovci) oslobođani od državnih i feudalnih obaveza, redovnih i izvanrednih. Muafijet je predstavljao činjenicu koja je u demografskom i privrednom smislu značajno doprinijela razvitku gradova.¹⁶

Urbano formiranje nekih naselja na Balkanu započelo je i izgradnjom tekije. Kada bi šejh, odnosno derviš, dobio od svoga vladara komad zemlje, on bi tu osnivao zavije kao vakuf. Kako su stanovnici na toj zemlji bili oslobođeni poreza, oni su sve više naseljavali taj prostor i na tom mjestu se formiralo novo naselje.¹⁷ Među prvim objektima na području Sarajeva podignute su dvije tekije. Vjerovatno je najstarija bila Gaziler tekija, koju je podigao neki Hasan-beg u Starom Trgovištu,¹⁸ na mjestu gdje je danas Higijenski zavod u blizini Ali-pašine džamije. Druga je već spomenuta Gazi Isa-begova tekija na Bendbaši.

Gradovi su bili uključeni u hasove, zeamete i timare od kojih su njihovi uživaoci imali redovne godišnje prihode. Od 177 gradova na Balkan-

skom poluostrvu, njih 50 ili 28,3% donosilo je prihod do 20.000 akči, 94 grada ili 53% donosili su prihod od 21.000 do 100.000 akči, a 33 grada ili 18,7% preko 100.000 akči.¹⁹ Prihodi od gradova pripadali su vrhovima osmanske feudalne klase. Skoro četvrtina prihoda balkanskih gradova pripadala je sultanu, 50% vezirima, beglerbezima i sandžakbezima, a ostalo višim vojno-administrativnim službenicima provincija Osmanskog carstva. U sultanske hasove su spadali veliki gradovi kao što su: Solun, Sofija, Plovidiv, Skoplje, Bitola, Avlonija, zatim neki rudarski centri kao Olovo, Rudnik, Srebrenica, Breznik i drugi. Neki od tih gradova su vremenom prelazili iz sultanskih hasova u sandžakbegov has i obratno. Tako je npr. Atina početkom XVI stoljeća bila timar kadije, godine 1526. has Ibrahim-paše, a četrdesetih godina XVI stoljeća spadala je u sultanov has, a od tada u has rumelijskog beglerbega.²⁰ Sarajevo je tokom cijelog XVI stoljeća spadalo u has bosanskog sandžakbega.

U osmanskim izvorima gradska naselja se nazivaju *nefs* – samo mjesto, *kala* – tvrđava, utvrđen grad s kulama i bastionima; *varoš* – prvobitno gradsko naselje; tvrđavsko podgrađe s trgom; *kasaba* – otvoreno muslimansko naselje čije se stanovništvo pretežno ili isključivo bavi gradskom privredom, zanatstvom i trgovinom i *šeher* – veće otvoreno gradsko naselje naseljeno isključivo ili pretežno muslimanskim stanovništvom s više džamija i drugih ustanova koje karakterišu veća muslimanska naselja, a to su: medrese, mektebi, tekije, hamami, bezistani, karavansaraji i sl. Svaki šeher na Balkanu razvio se iz kasabe. Na osnovu podataka koje donosi N. Todorov u svojoj knjizi o balkanskom gradu, vidi se da je u XV stoljeću na Balkanu bio samo jedan veći grad, a do druge polovine XVI stoljeća taj broj se povećao, tako da je bilo osam velikih gradova. Ta istraživanja on je vršio na osnovu broja kuća u gradovima.²¹ Najveći gradovi na Balkanu u to vrijeme su Istanbul, Solun, Jedrene, Atena, a sedamdesetih godina XVI stoljeća priključuju im se po veličini i Sarajevo, Nikopolje i Skoplje.²² U drugoj polovini XV stoljeća Istanbul je imao između 80.000 i 100.000 stanovnika, a u XVI stoljeću taj broj se povećao i u drugoj polovini XVI stoljeća Istanbul

¹⁴ Istanbul, BOA MMV, br. 625, 689.

¹⁵ Samardžić 1984, 3.

¹⁶ Handžić 1974, 60-69.

¹⁷ Inaldžik 1984, 211; Handžić 1981, 169-178.

¹⁸ Zlatar 1996, 32.

¹⁹ Todorov 1972a, 87-93.

²⁰ Todorov 1972a, 81.

²¹ Isti, 30.

²² Todorov 1972, 213.

je imao oko 700.000 stanovnika. U drugoj polovini XVI stoljeća Solun je imao 25.005, a Skoplje 10.425 itd.²³ Sarajevo je 1540. godine imalo 40 mahala s 1.368 kuća s 1.045 neoženjenih te jednu kršćansku mahalalu s 33 kršćanske kuće, od kojih 13 baština i šest udovičkih kuća, kao i 18 kuća muslimana,²⁴ a 1604. godine 91 muslimansku mahalalu, Džemat Jevreja i dvije kršćanske mahale s ukupno 5.553 kuće,²⁵ što znači da je u Sarajevu bilo oko 30.000 stanovnika.

Gradovi su bili podijeljeni na džemate i mahale. Posebno je upisivan Džemat muslimana, posebno Džemat kršćana i Džemat Jevreja. I strani državljani u osmanskim gradovima, ukoliko ih je bilo više, mogli su obrazovati zaseban džemat, kao npr. Džemat Dubrovčana. Mahale su se formirale uglavnom okolo džamija, po kojima su dobivali i imena.

Islamsko-osmanski gradovi na Balkanu sastojali su se od dva dijela: čaršije – zanatsko-trgovačkog dijela gdje je bio skoncentrisan privredni dio grada i mahala – stambenih dijelova.

Za svaku čaršiju karakterističan je trg okolo kojeg su bile razvijene brojne ulice, a u svakoj od njih bile su koncentrisane zanatlije istog ili srodnog zanata. Većina monumentalnih zdanja gradila se na području čaršije: džamije, hamami, hanovi i karavansaraji, medrese te najvažniji trgovački objekti – bezistani. Poseban impuls trgovini, i to na prvom mjestu međunarodnoj, davali su Dubrovčani čije su kolonije bile razasute po gradovima Balkana. Isto tako su i Jevreji imali značajnog udjela u trgovačkim poslovima u gradovima na Balkanu, od vremena kada su počeli naseljavati to područje nakon što su prognani s Pirinejskog poluotoka krajem XV stoljeća.

Okolo čaršije su se razvijale stambene četvrti – mahale, čije je formiranje započinjalo izgradnjom džamije. Karakteristika dijelova za stanovanje jeste obilje zelenila i vode. Podizane su brojne česme, šadrvani, a gdje god je bilo moguće, gradilo se uz tekuću vodu. Tamo gdje nije bilo vode, provodili su se rukavci koji su išli kroz bašče i avlije.

Stanovništvo balkanskih gradova u ovom periodu bilo je u porastu, a došlo je i do vjerskih i etničkih promjena. Turski historičar Ömer

Lütfi Barkan je, na osnovu analize popisa iz 1528–1530. godine, došao do zaključka da je u to vrijeme na Balkanu bilo 194.958 muslimanskih kuća prema 832.707 kršćanskih i 4.134 jevrejskih kuća. To znači da je nemuslimanskog stanovništva bilo 4,29 puta više nego muslimanskog.²⁶ U ovu statistiku autor nije unio sve regije Balkanskog poluostrva, zatim ratne zarobljenike, janjičarske odjeljke u većim gradovima, dvorjane, timar-sahibije i njihove džebelije, posade tvrđava i stanovništvo Carigrada, pa ovaj odnos muslimanskog i kršćanskog stanovništva nije potpuno tačan.²⁷

U gradovima je situacija bila drugačija. U XVI stoljeću u većini gradova na Balkanu je evidentan porast stanovništva, a njegov vjerski sastav se mijenjao u korist muslimana.²⁸ Na to je uticao proces prihvatanja islama, kao i metode preseljavanja i kolonizacije. Muslimansko stanovništvo u balkanskim gradovima najvećim dijelom su bili zanatlije, razni službenici komunalija, visoki funkcioneri, vojnici.²⁹ Većinu tog stanovništva činili su domaći ljudi, koji su se najviše doseljavali iz okolnih sela. Popisi Sarajeva, na primjer, pokazuju da su većinu stanovništva Sarajeva činili domaći ljudi, a samo mali broj su bili stranci. U deftere su, doduše, upisivani samo porezni obveznici, ali bez obzira na to, mi na osnovu tih popisa možemo donositi određene zaključke o kategorijama i broju stanovnika.

Sarajevo se razvijalo u okviru jedne civilizacije zajedno s drugim gradovima na Balkanu. Najintenzivniji razvoj Sarajeva u osmanskom periodu bio je u XVI stoljeću kada je postalo najveći i najznačajniji grad u Bosni i jedan od većih gradova na Balkanu. U njemu su došle do izraza sve osobenosti jednog islamsko-osmanskog grada, kako u urbanom razvitku, podjeli na dva dijela: stambeni i privredni (mahale – čaršija), tako i u razvoju zanata, njihove cehovske organizacije, kao i u razvoju trgovine. U XVI stoljeću nastala su i najznačajnija i najljepša arhitektonska ostvarenja osmanskog perioda. Razvoju Sarajeva doprinijela je i činjenica što je to bio administra-

²³ Stojanovski 1981, 70-71.

²⁴ Istanbul BOA TD No 211; Zlatar 1996, 54.

²⁵ Zlatar 1996, 69-79.

²⁶ Ömer Lütfi Barkan, „Osmanlı İmparatorluğunda iskan ve kolonizasyon, metodu olarak sürgünler“, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, c. 15, no 1-4.

²⁷ Filipović 1971, 293, bilj. 340.

²⁸ Todorov 1972, 52, 60-63.

²⁹ Barkan 1955, 295-296.

tivni, ekonomski, kulturni i prosvjetni centar Bosanskog sandžaka, kasnije Ejaleta.

Na području većeg dijela Balkana prije dolaska Osmanlija bilo je malo gradova. Tek s njihovim dolaskom nastaju brojna gradska naselja, a i ona koja su Osmanlije zatekli mijenjaju svoj izgled.³⁰ U gradovima koji se naslanjaju na srednjovjekovna naselja može se govoriti o kontinuitetu razvoja grada i života u njemu.

Summary

Balkan city in the Ottoman period (15th–16th century)

Arrival of the Ottomans to the Balkans has witnessed major changes in the development of cities in the area. They have played particularly important role in the construction of new as well as in the changes of existing late antique and medieval towns and their adaptation to Islamic civilization which they brought. The uniqueness of these cities is that they were densely populated with predominantly Muslim population; they had monumental Islamic buildings and a large bazaar where a variety of crafts were developed.

Ottoman cadastral records (defteri) show that over 200 cities were in the Balkans in the second half of the fifteenth and sixteenth century. Example of Sarajevo reveals a concept planned established city – residence, which Gazi Isa Bey started to build on the shores of Miljacka by his endowments and numerous other officials, wealthy merchants, artisans and other citizens of Sarajevo continued, including the particularly important role of Gazi Husrev Bey. His complex of buildings still witnesses the planned construction, which was aimed to transform this city not only to administrative but also economic, educational and cultural centre of Bosnia.

When we talk about cities in the Balkans in the Ottoman period, it is necessary to speak about the role of waqf in the creation and development of urban settlements. Raising the waqf facilities for various purposes, began with the urban formation of the city settlements, and further development of waqf buildings served as the basis of that development. Waqf were established by province governors, military commanders and other officials of the Ottoman Empire, as well as wealthy merchants and artisans.

Balkan cities population was in the rise in the fifteenth century, and during the sixteenth century it was doubled. Most of the city's population were Muslims. They were not, as is often thought, mostly officers and soldiers of the Ottoman Empire or foreigners, but the majority of the urban population were local people, artisans and merchants, and various officers.

Sarajevo has been developed within one civilization, along with other cities in the Balkans. The most intensive development of Sarajevo during the Ottoman period was in the sixteenth century, so it became the largest and most important city in Bosnia and one of the major cities in the Balkans. All characteristics of an Islamic Ottoman town, both in urban development, division into two zones of housing and economic (mahala – bazaar), as well as the development of trade and their guilds and development of trade, were expressed. It was the administrative, economic, cultural and educational center of the Bosnian Sanjak, later eyalet.

Literatura

- Barkan, Ö. L.* 1955, Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles, Recueils de la Société Jean Bodin, t. VII, Bruxelles 1955.
- Barkan, Ö. L.* Osmanlı İmparatorluğunda iskan ve kolonizasyon, metodu olarak sürgünler, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, c. 15, no 1-4.
- Filipović, N.* 1952, Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (GDIBiH), god IV, Sarajevo 1952.
- Filipović, N.* 1971, Princ Musa i šejh Bedredin, Sarajevo 1971.
- Handžić, A.* 1974, Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1974.
- Handžić, A.* 1977, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, POF XXV/1975, Sarajevo 1977, 133.
- Handžić, A.* 1981, O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, POF XXXI/1981.
- Inaldžik, H.* 1984, Osmansko Carstvo, Beograd 1984.
- Kovačević-Kojić, D.* 1970, O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva, Zbornik Filozofskog fakulteta XI-1, Spomenica Jorja Tadića, Beograd 1970.
- Lukač-Bojanić, D. / Đorđević, S.* 1984, Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od XV do XIX veka,

³⁰ Bojanić-Lukač / Đorđević 1984, 59.

- Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek), Zbornik radova, Beograd 1984.
- Mumford, L.* 1988, Grad u historiji, Zagreb 1988.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Monumenta Turcica, serija II Defteri, knj. IV, sv. I–III, Obradili: Adem Handžić, Snježana Buzov, Amina Kupusović, Bošnjački institut-Zurich-Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
- Öztiina, Y.* 1986, Osmanlı Devleti Tarihi, ikinci cilt, Istanbul 1986.
- Samardžić, R.* 1984, O gradskoj civilizaciji na Balkanu XV–XIX veka, Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek), Zbornik radova, Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU, knj. 20, Beograd 1984.
- Stojanovski, A.* 1981, Gradovite na Makedonijata od kraja XIV do XVII vek, Skopje 1981.
- Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, Dešifrirao i s osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, Mostar 2008.
- Šabanović, H.* 1952, Dvije najstarije vakufname u Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), II/19551, Sarajevo 1952, 5–38.
- Šabanović, H.* 1960, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi ANUBiH XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 5, Sarajevo 1960.
- Todorov, N.* 1972, Quelques aspects de la ville Balkanique aux XVe et XVIe siècles, Actes du IIe congrès international des études du sud-est européen, Athenes, 7–13 mai 1970., Tom II, Histoire, Athènes 1972.
- Todorov, N.* 1972a, Balkanskijat grad XV–XVI vek, Sofija 1972.
- Zlatar, B.* 1988, Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku, Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek), 2, Zbornik radova, Beograd 1988.
- Zlatar, B.* 1996, Zlatno doba Sarajeva, Sarajevo 1996.